

ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱՎՈՐՄԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐԱՍՏԵՂԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Բանալի բառեր – Հայաստանի առաջին Հանրապետություն, գաղթականություն, արևմտահայ փախստականներ, փախստականների տեղավորման քաղաքականություն, փախստականների տունդարձ, Գառնիի շրջանի Միլլի ձոր

Հայաստանի առաջին Հանրապետության (1918-1920) սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությունը առաջին հերթին անդրադարձել է ազգաբնակչության ամենաանապահով և խոցելի խավի՝ «հարյուր հազարներով հաշվող անտուն և անսնունդ գաղթականության»¹ վրա: Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունը, հիբրավի, մի մեծ «գաղթականական կայան» էր²: Գաղթականության ճնշող մեծամասնությունը հայազգի փախստականներ էին՝ 76.000 արևմտահայ և 148.000-ը արևելահայ³: Դրանով է պայմանավորված եղել այն հանգամանքը, որ հանրապետության նորակազմ ազգային իշխանությունների համար փախստականների բազում և տարատեսակ խնդիրների լուծումները նախ և առաջ ազգապահպան նշանակություն են ունեցել: Բացի դրանից, այդ նույն հիմնական պատճառով են հանրապետության իշխանություններն իրենց ներքին ու արտաքին քաղաքականության ուշադրության կենտրոնում պահել փախստականների հիմնախնդիրը⁴:

Գաղթականության հարցում պետական քաղաքականությունը հանրապետության իշխանությունները ձևակերպել են իրենց գործունեության սկզբում: 1918 թ. օգոստոսի 3-ին նախարար-նախագահ (վարչապետ) Հ. Քաջազնունին, Հայաստանի խորհրդում ներկայացնելով իր ձևավորած առաջին կառավարության ծրագրային հայտարարությունը, երկրում առկա իրավիճակը անվանել է «կատաստրոֆային» (աղետալի) և «անիշխանության» հան-

¹ Տե՛ս «Զանգ», 7 օգոստոսի 1918, «Հորիզոն», 15 օգոստոսի 1918: Տե՛ս նաև Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2000, էջ 57, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ., Երևան, 2010, էջ 10:

² Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 199, **Ռուբեն**, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, հ. 7, Թեհրան, 1982, էջ 144:

³ Տե՛ս **Ա-դո** (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայութեան երկունքը, Երևան, 2014, էջ 492-493:

⁴ Տե՛ս **Հայրապետյան Կ.**, Փախստականների հիմնախնդիրը Հայաստանի նորաստեղծ առաջին հանրապետությունում // «Կանթեղ», 2004, հ. 2, էջ 128-136:

գեցնող մի քանի հանգամանքների հետ մեկտեղ մատնանշել նաև «հարյուր հազարներով հաշվող անտուն և անսնունդ գաղթականությունը»¹: Փախստականների հարցում պետական քաղաքականությունը ձևակերպվել է նշված հայտարարության՝ ներքին գործերին վերաբերող բաժնի 5-րդ կետում: Այն հանրությանը ներկայացվել է հետևյալ վերտառությամբ. «Տնօրինել գաղթականների և փախստականների վիճակը՝ մասամբ վերադարձնելով իրանց նախկին տեղերը, մասամբ տեղավորելով նոր վայրերում»²:

Հանրապետության առաջին կառավարության ծրագիրը ամբողջությամբ եղել է իրատեսական և կրել է չափավոր բնույթ: Անվանելով այն «պետության գոյությունը ապահովեցնող ամենաանհրաժեշտ գրավականների ծրագիր»՝ վարչապետը նշել է. «Պարզ է, որ նա չի ընդգրկում երկրի բազմազան կարիքները իրանց ամբողջությամբ, որ նրա սահմաններից դուրս են մնում մի շարք կարևոր և արդեն հասունացած խնդիրներ: Բայց կառավարությունը չի դնում հերթի այդ խնդիրները, որովհետև նրանց լուծումը այսօրվա պայմանների մեջ համարում է անկարելի: Կառավարությունը չի ուզում սխրանքների մեջ գցել երկիրը լայն հեռանկարներով և անիրագործելի խոստումներով, չի ուզում վերցնել իր վրա պարտականություններ, որոնց կատարումը վեր է իր ուժերից»³:

Տրամաբանական է, որ ծրագրում փախստականների հիմնախնդրի առաջարկվող լուծումները նույնպես պետք է լինեին չափավոր և իրատեսական: Մեր ձեռքի տակ կա արխիվային մի փաստաթուղթ, որը վերը նշված ծրագրային հայտարարության սևագիր տարբերակն է⁴: Այն ձեռագիր, աշխատանքային, ռուսերեն փաստաթուղթ է: Այստեղ վարչապետ Հ. Քաջազնունու ձեռքով արված են մի քանի ուղղումներ: Դրանում փախստականներին վերաբերող կետն առանց ուղղումների շարադրված է հետևյալ կերպ. «5) устроить беженцев – частью путем возвращения на прежние места, частью путем планомерного расселения по новым местам»⁵: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ նշվում է «տեղավորել փախստականներին» և ոչ թե «տնօրինել գաղթականների և փախստականների վիճակը»: Եթե համեմատենք երկու բառակապակցությունները, ապա «տեղավորել փախստականներին» իմաստային առումով ավելի ճիշտ է: Միաժամանակ, կառավարության պարտականությունների առումով «տնօրինել գաղթականների և փախստականների վիճակը» դրույթը ավելի ընդգրկուն է և պարտավորեցնող: Նկատի ունենալով մի կողմից կառավարության ծրագրային հայտարարության չափավոր, իրատեսական բնույթը,

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ., էջ 10:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10-11:

³ Նույն տեղում:

⁴ «5) տեղավորել փախստականներին՝ մասամբ վերադարձնելով իրենց նախկին տեղերը, մասամբ պլանավորված բնակեցնելով նոր վայրերում»: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 4-15:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 5:

մյուս կողմից այս ուղղությամբ նրա իրականացրած հետազոտ քայլերը՝ կարծում ենք, որ ավելի ընդունելի է «տեղավորել փախստականներին» ձևակերպումը: Այսպիսով, գաղթականության հարցում պետական քաղաքականությունը կարելի է միանշանակ անվանել փախստականների տեղավորման, այլ ոչ թե նրանց «վիճակի տնօրինման» քաղաքականություն:

Հանրապետության առաջին կառավարության սուղ միջոցները հնարավորություն չեն ընձեռել ապահովելու ոչ միայն մեծաթիվ փախստականների, այլև նրանց թվում համեմատաբար փոքրաթիվ կարիքավորների առաջնահերթ կենսական պահանջումները: Այդպիսի պայմաններում հանրապետության իշխանությունները փախստականների համար մշակել են այնպիսի քաղաքականություն, որով նրանց հնարավորություն է տրվել հողի վրա սեփական աշխատանքով ապահովել իրենց ընտանիքների գոյատևումը: Իսկ այդպիսի հնարավորություն չունեցող փախստականներին նախատեսվել էր տալ համապատասխան նպաստ: Միաժամանակ փախստականները ներգրավվելու էին երկրի սոցիալ-տնտեսական ներքին կյանքում՝ մասնակցելով հանրապետության քայքայված տնտեսության վերականգնմանը: Այսպիսով, հիմնվելով փախստականության խնամատարության գործում ձեռք բերված փորձի վրա, Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները մշակել են փախստականների հիմնախնդրի լուծման համապատասխան պետական քաղաքականություն, որի առաջնահերթ խնդիրներից է եղել փախստականների տեղավորումը կամ իրենց նախկին կամ նոր՝ լքված, ազատ բնակավայրերում: Ընդ որում, նախկին բնակավայրերը պետք է վերադառնային արևելահայ փախստականները, իսկ նոր բնակավայրերում, բնականաբար, պետք է տեղավորվեին արևմտահայ փախստականները:

Մեծաթիվ գաղթականների ապահովության ու խնամատարության խնդիրների հանգուցալուծումն իշխանությունները տեսել են Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով նախատեսված սահմաններից թուրքական գործերը դուրս բերելու և արևելահայ փախստականների՝ հայրենի բնակավայրեր տունդարձ կազմակերպելու միջոցով: Այդ է պատճառը, որ արևելահայ փախստականների տունդարձի խնդիրը ամրագրվել է նաև կառավարության ծրագրային հայտարարության արտաքին գործերի բաժնում: Այստեղ կարևորելով Օսմանյան կայսրության հետ հաշտության «ամրացումը» և «բարի դրացիական հարաբերությունների» հաստատումը՝ կառավարությունը պարտավորվել է «խստիվ կատարել այն բոլոր պարտականությունները, որ մենք հանձն ենք առել Օսմանյան կայսրության հանդեպ և հետևել, որ Օսմանյան կայսրությունը իր կողմից անի նույնը մեր վերաբերմամբ: Մասնավորապես լուծել Օսմանյան գործերի մեր երկրից դուրս բերելու հարցը և գաղթականների վերադարձը»¹: Ակներև է, որ այդ ժամանակաշրջանում նախկին բնակավայրեր փախստականների վերադարձի՝ փաստացի տունդարձի խնդիրը

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11:

հնարավոր էր լուծել միայն Օսմանյան Թուրքիայի հետ միջպետական հարաբերությունների շրջանակներում՝ դիվանագիտական շփումների և բանակցությունների միջոցով: Այդ խնդրի լուծման ուղղությամբ հանրապետության իշխանությունները ձեռնարկել են արտաքին քաղաքական մի շարք քայլեր:

Փախստականների նկատմամբ մշակված քաղաքականությունն իր օրենսդրական ձևակերպումը ստացել է Հայաստանի Խորհրդի՝ 1918 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին ընդունած չորս օրենքով. առաջինը՝ սեպտեմբերի 28-ին ընդունված «Կարիք ունեցող գաղթականների խնամատարության մասին» օրենքն է¹: Հռչակելով կարիք ունեցող փախստականներին օգնությունը աշխատանքի միջոցով իրականացնելու հիմնարար սկզբունքը՝ օրենքը ամրագրել է, որ «Հայաստանի սահմաններում գտնված պետական ազատ», «նաև լքված և անտեր» հողերը «տրվում են գաղթականներին՝ մշակելու»: Օրենքի երրորդ հոդվածով նախատեսվել է, որ «գաղթական յուրաքանչյուր ընտանիքին հողը տրվում է աշխատավոր ձեռքերի թվի համեմատ»: Միաժամանակ, հաջորդ հոդվածով ամրագրվել է, որ փախստականին տրվելու է համապատասխան գույք՝ «մանրամասն ցուցակագրությամբ», որը փչացնելու համար նա ենթակա է պատասխանատվության: Օրենքի հինգերորդ հոդվածում նշվել է, որ եթե փախստականը մեկ ամսվա ընթացքում չի գնացել նշանակված վայր, ապա «հողից օգտվելու իրավունք ստացած գաղթականը զրկվում է այդ իրավունքից»²:

Տեղավորման քաղաքականության օրենսդրորեն ամրագրումը առաջին հերթին միտված էր օրինականացնելու 1918 թ. Արևելյան Հայաստան գաղթած արևմտահայ փախստականների իրականացված ռազմաքաղաքական գործողությունները, որոնց ճնշող մեծամասնությունը, ի տարբերություն արևելահայ փախստականների, երկրորդ անգամ էր բռնել գաղթի ճանապարհները: «1918-ի թրքական արշավանքն եկավ վերջնականորեն տեղահան ընելու 150 000-ի հասնող Տաճկահայությունը, որ այնքան դժվարություններով տեղավորված էր Տաճկահայաստանի մեջ»³,– գրել է Կ. Սասունին: Արևմտահայ փախստականների 1918 թ. գաղթը նախորդների համեմատ շատ ավելի կանոնավոր և կազմակերպված է եղել: Ինչպես վկայել է Կ. Սասունին, արևմտահայությունը «այս անգամ զինված էր և ավելի կազմակերպված՝ ներքնապես: Յուրաքանչյուր նահանգի ժողովուրդը հավաքական ուժ մը կը ներկայացներ»⁴: Արևմտահայ փախստականները մեծ հույսեր չեն կապել ինչպես տեղի ազգային, այնպես էլ Անդրկովկասի պետական իշխանությունների հետ: Արևմտահայ խորհրդի Երևանի շրջանային մարմնի

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.), էջ 6:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ **Սասունի Կ.**, Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ (1914-1918), Պոսթրն, 1927, էջ 167:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 169:

դիվանի վկայությամբ՝ «հին» փախստականությունը 1918 թ. առաջին կեսին զրկված է եղել պետական նպաստ և «կենսական զանազան անհրաժեշտ մթերքներ» ստանալու հնարավորությունից¹:

Եթե արևմտահայ «հին» փախստականները այդ ժամանակահատվածում չեն ստացել ոչ մի օգնություն, ապա ինչպիսի ակնկալիքներ պետք է ունենար մի քանի անգամ ավելի թվաքանակով «նոր» գաղթականությունը: Պարզ է, որ նման պայմաններում արևմտահայ փախստականները ձգտելու էին իրենց ուժերով լուծել գոյապահպանման խնդիրը: Չակնկալելով Արևելյան Հայաստանում գտնել օժանդակություն և օգնություն՝ արևմտահայ փախստականների այդ մասը իրենց ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու և ապրուստ հայթայթելու համար ապավինել են սեփական զենքին և կազմակերպվածությամբ: Իրենց գոյապայքարը շարունակելու համար նրանք ապավինել են Արագածից մինչև Ղարաբաղ և Ջանգեզուր ընկած հայկական լեռնամասերին: Այդպիսին է եղել նրանց առաջնորդ Մ. Տեր-Մինասյանի (Ռուբենի) մշակած ծրագիրը, որով անշեղորեն ղեկավարվել են²: «Պարզ տրամաբանություն մ'ունեի դեպի Արարատյան Հայաստան դիմող տաճկահայ զինված զանգվածը, – վկայել է Կ. Սասունին: – Անիկա կը մտածեր, եթե թուրքը բռնի ուժով զինք դուրս կը քշէ իր հինավուրց հայրենիքէն, ու ինքը Արարատն անցնելէն հետո, անհող ու անծածք բազմություն մը պիտի դառնա, իր մարդկային սրբազան իրավունքն է գրավել, զենքի ուժով, թաթարական հողերը և բնակիչ հոն, որպէս իր Նոր Հայրենիք»³: Միաժամանակ, չհավատալով Բաթումում ստորագրված «թրքական հաշտության դաշնագրին», արևմտահայ փախստականները համոզված էին, որ Բաթուն գրավելուց հետո թուրքերը «երկաթե օղակի մեջ պիտի առնեն մնացորդ հայությունը և պիտի ջանային խեղդել»: Այդ հեռանկարը նկատի ունենալով՝ «տաճկահայությունը կը մտածեր ինքնապաշտպանողական դիմադրության մը մասին և կը գտներ որ Ն. Բայազետի, Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի բարձունքները կրնային դառնալ ամուր բերդեր թրքական խոշոր բանակներու դեմ՝ հայության ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու, զոնե ժամանակի մը համար»⁴:

Արևմտահայ փախստականները, ղեկավարվելով Մ. Տեր-Մինասյանի մշակված ծրագրով, Արևելյան Հայաստանում իրենց տեղավորման խնդիրը լուծել են ինքնուրույն: Օգտագործելով զինված զորախմբերը՝ նրանք տեղավորվել են ոչ միայն լքված հողերի վրա, այլև մուսուլմաններից մաքրված բնակավայրերում: 1918 թ. մայիսի 5-ին սասունցիների գունդը գիշերային սրընթաց արշավանքով գրավել է ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Թալինի բերդը: Այնուհետև Տարոնի զինված ուժերը

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 500, թ. 142:

² Տե՛ս Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 102:

³ Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 172:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 180:

իրագործել են Արագածի և Աշտարակի շրջանների թաթարական բնակավայրերի մաքրումը ու այդ շրջաններում տեղավորել բազմահազար արևմտահայ փախստականներ: Այսպիսով, 1918 թ. Արևմտյան և ապա Արևելյան Հայաստան թուրքական զորքերի ներխուժման պայմաններում արևմտահայ փախստականները զենքի ուժով լուծել են իրենց գոյապահպանման խնդիրը՝ տեղավորվելով մուսուլմաններից ազատագրված բնակավայրերում:

Նորանկախ հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններում ոչ հասարակությունը, ոչ էլ ցաքուցրիվ գործող բարեգործական կազմակերպությունները պարզապես ի վիճակի չեն եղել իրականացնելու այնպիսի սոցիալական օգնություն և աջակցություն, ինչպիսին ցուցաբերվել է արևմտահայ փախստականներին մինչև 1917 թ. վերջերը: Նորաստեղծ հանրապետության իշխանությունների հնարավորությունները պարզապես չնչին են եղել: «Թուրքահայ փախստականութիւնը, որու թիւը Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններու մէջ 70-80,000 կը հաշուի, ներկայիս ծայրայեղ թշուառ ու ողբալի պայմաններու մէջ կը գտնուի, – նշվել է 1918 թ. օգոստոսի 11-ին Արևմտահայ խորհրդի Երևանի շրջանային մարմնի դիվանի կողմից Հայաստանի առաջին Հանրապետության ներքին գործերի նախարարին ուղղված գրությունում:– Հին փախստականութեան վրայ, վերջին դեպքերու հետևանքով, աւելացաւ հոծ փախստական ազգաբնակութիւն մը. Երկրից, Սուրմալուի, Սարդարաբադի, Ղարսի ևն շրջաներէն: Վերոյիշեալ բոլոր փախստականները, բացարձակապէս անգործ են և նիւթական ամեն տեսակ աղբիւրներէ զուրկ: Հանրապետութեան սահմաններու մէջ, անոնք սովի ուրականի առաջ կանգնած են»¹: Նման պայմաններում ազատ և լքված հողերի վրա արևմտահայ փախստականներին տեղավորելը եղել է միակ իրատեսական քաղաքանությունը:

Նախկին իշխանություններից ժառանգած պետական կալվածքների ազատ հողերը հանրապետությունում սակավաթիվ էին: Լքված և անտեր հողերը 1918 թ. Երևանի նահանգում տեղի ունեցած ազգամիջյան կռիվների արդյունքն էին²: Միաժամանակ, երկրում ստեղծված ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակը հազարավոր մարդկանց դրդել է լքել հանրապետությունը: Ըստ Արտաքին գործերի նախարարի դիվանի հայտարարության՝ «օգոստոսի 7-ից մինչև օգոստոսի 28-ը Երևանից կամավոր կերպով Օսմանյան հողամասերը անցել են 1484 իսլամ գաղթականական ընտանիքներ, ընդամենը 6641 հոգի»³: Ընդ որում, մուսուլմանների այս թվաքանակում հաշվարկված չեն նախքան օգոստոսը Երևանից գաղթածները: Անհրաժեշտ է նշել, որ հանրապետությունից արտագաղթել են ոչ միայն մուսուլմաններ, այլև հայեր, հույներ, ռուսներ և այլք: Այսպիսով, լքված և անտեր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 500, թ. 142:

² Տե՛ս **Զոհրաբյան Է.**, Ազգամիջյան կռիվները Երևանի նահանգում 1918 թ., Երևան, 2000:

³ «Կառավարության լրաբեր», 13 սեպտեմբերի 1918:

հողեր առաջացել են նաև հանրապետության գոյության հենց առաջին օրերից սկսած:

Պետական և լքված հողերի վրա արևմտահայ փախստականներին տեղավորելու խնդրի լուծումը հանձնարարվել է ներքին գործերի նախարարության գաղթականական բաժնի տեղավորման բաժանմունքին: Հանրապետության այն շրջաններում, որտեղ եղել են փախստականների մեծ կուտակումներ, ներքին գործերի նախարարության կողմից նշանակվել են գաղթականական հարցերով կառավարիչներ: Հատկանշական է, որ մինչև հանրապետության առաջին կառավարության ձևավորումը Երևանի նահանգային կոմիսարիատի կազմում փախստականական գործերի բաժին չի եղել¹: Հանրապետության իշխանությունները պարզապես փոխարինել են այդ ստորաբաժինների ղեկավարներին նոր անձանցով, որոնք, որպես կանոն, արևմտահայեր են եղել: Այսպես, 1918 թ. սեպտեմբերի 5-ին «ներքին գործոց մինիստրության գաղթականական բաժնի տեղավորման բաժանմունքի կառավարիչ» է նշանակվել արևմտահայ ազգային-քաղաքական գործիչ, ՀՅԴ անդամ Վահագն Քրմոյանը²:

Սակայն, լքված և ազատ հողերի սակավության պատճառով բազմահազար արևմտահայ փախստականներին անհնար է եղել տեղավորել: Այդ պատճառով հանրապետության իշխանությունները փորձել են նրանց զետեղել նաև տեղացի հայերով և մուսուլմաններով բնակեցված բնակավայրերում: Այսպես, ներքին գործերի նախարարի օգնականը 1918 թ. հոկտեմբերի 21-ին զեկուցել է, որ «մեր գործակալները տեղեկացնում են մեզ թե Միլլի-Դարայի և Ագրիչայի շրջաններում գտնուող եօթ գիւղեր (Աղքիլիսա, Մանկկէօք, Գէօլա, ևն) ազատ են ու շեն: Այդ գիւղերում կարելի է տեղափոխել մինչև 500 տուն գաղթականներ: Բայց այդ գիւղերը տաճկական սահմանին մօտիկ ըլլալուն համար կրճգուշանանք գաղթականները այդ գիւղերում բնակեցնելու: Առ այդ խնդրում ենք իմանալ թե մինիստրութիւնը ի՞նչ երաշխիք կուտայ գաղթականների ապահովման մասին»³: Այն դեպքերում, երբ տեղացիները դիմադրել են, ինչը հատկապես բնորոշ է եղել մուսուլման ազգաբնակչությանը, ապա իշխանությունները գործադրել են իրենց ձեռքի տակ եղած պարտադրանքի բոլոր հնարավոր միջոցները: Նորաստեղծ հանրապետության ազգային իշխանությունները՝ ի դեմս ներքին գործերի նախարար Ա. Մանուկյանի, Հայաստանի Խորհրդի գաղթականական հանձնաժողովի անդամ Մ. Տեր-Մինասյանի, չեն բավարարվել միայն ազատ կամ լքված հողերով՝ փորձելով փախստականներին տեղավորել մուսուլմաններով բնակեցված որոշ շրջաններում: Նման քաղաքականության օրինակ է Գառնիի շրջանի Միլլի ձորը, որի մուսուլման ազգաբնակչությունը ոչ միայն

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 15, թ. 21:

² Տե՛ս «Կառավարության լրաբեր», 10 սեպտեմբերի 1918:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 144, թ. 26:

տեղացի հայ փախստականներին չէր թույլատրում վերադառնալ իրենց բնակավայրերը¹, այլև ընդհանրապես չէր ենթարկվում հանրապետության իշխանություններին՝ հրաժարվելով հարկերը և ապառքները վճարելուց, հացահատիկը հայերին վաճառելուց, զենքն ու զինամթերքը հանձնելուց²: Այս անհնազանդությանը նպաստել է նաև այն հանգամանքը, որ շրջանում գործել է տեղացի թաթարական ազգաբնակչությունից և թուրք ասկյարներից բաղկացած ավագակային զորախումբ³:

Օգոստոսի վերջին⁴ թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատար Խալիլ փաշայի Երևան այցելության ժամանակ Ա. Մանուկյանը ներկայացրել է փոքրածավալ Հայաստանի Հանրապետությունում փախստականների տեղավորման հետ կապված դժվարությունները և, օգտագործելով նրա հետ իր ունեցած վաղեմի բարիդրացիական հարաբերությունները, կարողացել է ձեռք բերել Գառնիի շրջանի Միլլի ձորում թաթարական բնակչությանը հանրապետության իշխանություններին հպատակեցնելու պարտադրանքի մասին նրա համաձայնությունը, ինչը առաջին հերթին ենթադրել է ապահովել այդ շրջանում գաղթականների վերադարձը և տեղավորումը: Հակառակ դեպքում հանրապետության իշխանությունը չճանաչող մուսուլմանները պետք է արտաքսվեին թուրքերի կողմից ռազմակալված շրջաններ, որից հետո այնտեղ տեղավորվելու էին փախստականները⁵:

1918 թ. սեպտեմբերի կեսերին Ա. Մանուկյանը Երևանի գավառային կոմիսար (ոստիկանապետ) Լ. Ամիրխանյանին անձամբ է հանձնարարել Միլլի ձորում և Ջիզինում հաստատել հանրապետության իշխանությունը⁶: Վերջինիս առաջարկով 2-րդ տեղամասի կոմիսարը հանդիպումներ է ունեցել այդ շրջանի մուսուլման ազգաբնակչության ներկայացուցիչների հետ և պահանջել վճարել հարկերը և ապառքները, վաճառել հացահատիկը, հանձնել անօրինական զենքն ու զինամթերքը: Ստանալով թաթարների համաձայնությունը՝ նա այդ մասին զեկուցել է Լ. Ամիրխանյանին: Վերջինս Միլլի ձոր է ուղարկել իր օգնականին⁷, որը ձորի մի քանի բնակավայրերում հանդիպումներ է ունեցել թաթար բնակչության ներկայացուցիչների հետ: Թաթարները միակարծիք չեն եղել. բաժանվելով երկու ճամբարի՝ ունևորները կողմ են եղել ենթարկվել հայկական իշխանություններին, իսկ չունևորները հրաժարվել են կատարել իշխանությունների պահանջները՝ ցանկություն

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 500, թ. 105:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 58, թ. 1, 9:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 22 և հակ.:

⁴ Տե՛ս «ԲՀԱ», 1991, թիվ 1-2, էջ 298:

⁵ Տե՛ս **Ռուբեն**, նշվ. աշխ., էջ 146:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 58, թ. 9:

⁷ Այդ ժամանակվա օգնականի պաշտոնը համապատասխանում է մեր օրերի տեղակալի պաշտոնին:

հայտնելով լքել հանրապետության տարածքը: Տարածայնությունների պատճառով սեպտեմբերի վերջին նույն օգնականը երկրորդ անգամ է ժամանել Միլի ձոր՝ այս անգամ Թուրքիայի ներկայացուցիչ Նուրիբեկի ուղեկցությամբ: Վերջինիս մասնակցությամբ նոյեմբերի 1-ը Միլի ձորի մուսուլման ազգաբնակչության համար սահմանվել է որպես հանրապետության նկատմամբ պարտավորությունների կատարման վերջնական ժամկետ: Սակայն թաթարները ոչինչ չեն ձեռնարկել: Հասկանալի է, որ նրանք փորձել են ժամանակ շահել՝ զինված դիմադրության նախապատրաստվելու նպատակով: Նորից սկսվել են բանակցությունները, որոնք կրկին անարդյունավետ են եղել: Նոյեմբերի 4-ին իշխանությունները ներկայացրել են վերջնագիր¹: 1918 թ նոյեմբերի 5-ին Միլի ձորի մուսուլման ազգաբնակչությանը հպատակեցնելու նպատակով Բաշ-Գառնիի հայկական զորաջոկատը փոխգնդապետ Մելիք-Շահնազարյանի հրամանատարությամբ² սկսել է ռազմական գործողությունները: Նոյեմբերի 12-ին ամբողջ Միլի ձորը ազատագրվել է: Միայն մի քանի գյուղերի բնակիչներ են կամավոր լքել Միլի ձորը³: Այսպիսով՝ «Միլի ձորը գորքով և թնդանոթներով դատարկվեց թաթարներից, թեև կը վախենային շատերը, որ Ուլուխանլու նստած թուրքերը միջամտեն: Ինչ էլ որ լիներ, դա անհրաժեշտ էր, հողի խնդիրը մասամբ գոնե թեթևացնելու համար»⁴: Այնուհետև սկսվել է Միլի ձորում արևմտահայ և արևելահայ փախստականների տեղավորման աշխատանքները: Արևմտահայերի տեղավորումը ներքին գործերի նախարարը հանձնարարել է ճանաչված արևմտահայ զինվորական գործիչ Փիլոս Հարությունյանին⁵: Ներքին գործերի նախարարությունը դիտարկել է նաև Միլի ձորի տասը բնակավայրերում եզդի փախստականների տեղավորման խնդիրը⁶:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Միլի ձորի և նմանօրինակ այլ գոծողությունները արևմտահայ փախստականների համար զոյապահպանման, իսկ պետական-քաղաքական գործիչներ Ա. Մանուկյանի և Մ. Տեր-Մինասյանի համար ազգապահպանման և նորաստեղծ հանրապետության ներքին անվտանգության ապահովման խնդիրները լուծելու նպատակ են հետապնդել: Այդ գործողությունները կազմակերպվել և իրականացվել են հասարակությունից, խորհրդարանի պետական-քաղաքական որոշ շրջանակներից գաղտնի⁷: Մ. Տեր-Մինասյանի մշակած ծրագրի համապատասխան և նրա անմի-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 58, թ. 1 (հակ.):

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 8:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 10:

⁴ **Ռուբեն**, նշվ. աշխ., էջ 146:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 144, թ. 63:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 58, թ. 11:

⁷ Տե՛ս **Աստվածատուրյան Ա.**, Ռուբենը // «Հայրենիք», 1955, հունվար, էջ 86, տե՛ս նաև **Ռուբեն**, նշվ. աշխ., էջ 115-116:

զական ղեկավարությամբ արևմտահայ զինված խմբերն իրականացրել են նաև Ճղնի ձորի և Միլիտերեի շրջանի մաքրումը, որից հետո այնտեղ ևս տեղավորվել են արևմտահայ փախստականներ:

Карен Айрапетян – Политика устройства западноармянских беженцев во вновь образованной Первой Республике Армения (1918-1920 гг.)

Для национальных властей вновь образованной Республики Армения решение беженской проблемы имело важное значение. Поэтому государственная беженская политика была озвучена уже в первом программном документе вновь сформированного правительства. Затем беженская политика была законодательно закреплена республиканским парламентом. Она была названа политикой устройства беженцев. В ее основе лежало обустройство беженцев путем их возвращения на прежние места жительства или размещения на новых местах. В последнем случае оно, как правило, касалось западноармянских беженцев, которые размещались на покинутых или бесхозных землях. Однако в небольшой республике таких земель явно не хватало. Поэтому республиканским властям приходилось устраивать беженцев и в населенных местными жителями деревнях, что вызывало их недовольство, а в татарских поселениях и прямое противодействие властям. Некоторые населенные татарами районы вообще не признавали и не подчинялись властям вновь образованной Республики Армения. В этих случаях по отношению к ним применялись соответствующие меры принуждения. Примером такого осуществления политики размещения западноармянских и возвращения на прежние места жительства восточноармянских беженцев стали действия республиканских властей в сентябре-ноябре 1918 года в ущелье Милли Гарнийского района.

Karen Hayrapetyan – The Policy of Accommodation of Refugees in the Newly Created First Republic of Armenia (1918-1920)

The issue of the refugees had a great significance for the national authorities of the newly established first Republic of Armenia. For this reason, the state policy of refugees was formulated in the first program document of the newly formed government. Subsequently, the policy of refugees was legislatively formulated by the parliament of the republic. It was called the refugee accommodation policy. On the basis of this policy was the accommodation of refugees in their previous or new residences. The latter were mainly attributed to Western Armenian refugees who were placed in abandoned or orphaned lands. However, in this small republic such lands were not enough. For this reason, the authorities of the republic were forced to place refugees in villages inhabited by local residents. Those steps aroused discontent of the local residents, in some Tatar settlements even resistance took place. Some regions of the republic with a dense Muslim population refused to obey the newly established republic's authorities. In such cases appropriate enforcement measures were taken over local muslim population. An example of application of Western Armenian refugee accommodation policy and Eastern Armenian refugee homecoming policy was the military-political events carried out in Milli canyon of Garni region in September-November 1918.